

The interpretation of "water and sea" in the Holy Quran with a comparative approach to the position of guardianship

(Received: 2024-09-02 Accepted: 2024-10-27)

Mohammad Akbari¹ , Fereshte Mohammadi² , Seyyed Mohammad Ali Mousavi Garmarodi³

Abstract

The following research is responsible for the analytical evaluation of the examples of the words "water and sea" in the Holy Quran with a comparative approach to the position of Imamate and Wilayat. These words in the Qur'anic verses show that certain Muslims, as the best people of the Ummah, bear the great responsibility of implementing the Islamic system and its values, and since the most important vital concept in this system is Imamate and Wilayat, that is why they play a significant role in It has the leadership, guidance and prosperity of the Muslim community. Descriptive-analytical and comparative methods have been used to determine the quality of the connection between these words with the concept of Imamate and Wilayat and to obtain real examples of "water and sea", referring to reliable sources and in-depth analysis of the meaning of the verses and narrations from the innocents. peace be upon him, paying attention to the origin and basis of the meaning of the words "water" and "sea", as well as paying attention to the interpretations of the elders and the general context and spirit of the verses of the Qur'an, it is determined that the true example of "water and sea" is the position of the guardianship and imamate of the infallibles, peace be upon them. The Shia view is of special importance and must be given special attention in order to bring individuals and society to worldly and hereafter happiness.

Key words: water, sea, tafsirtawili, maqamvelayat.

1) Assistant Professor of the University of Sciences and Knowledge of the Holy Quran. akbari@quran.ac.ir

2) PhD student in the field of comparative interpretation of the Holy Quran University of Sciences and Education. mohammadi1993.1372@gmail.com

3) Senior expert of the University of Sciences and Knowledge of the Holy Quran. garmaroodi1@gmail.com

تفسیر تاویلی «ماء و بحر» در قرآن کریم با رویکرد تطبیقی به مقام ولایت

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۰۶)

محمد اکبری^۱، فرشته محمدی^۲، سید محمدعلی موسوی گرمارودی^۳

چکیده

پژوهش پیش رو عهده دار ارزیابی تحلیلی مصداق واژه های «ماء و بحر» در قرآن کریم با رویکرد تطبیقی به مقام امامت و ولایت است. این واژه ها در آیات قرآن نشان می دهد که خاصان از مسلمانان به عنوان بهترین افراد امت، مسئولیت بزرگ اجرای نظام اسلامی و ارزش های آن را بر عهده دارند و چون مهم ترین مفهوم حیاتی در این نظام، امامت و ولایت است، به همین جهت نقش بسزایی در رهبری و هدایت و سعادت جامعه ی مسلمانان دارد. برای تشخیص کیفیت ارتباط این واژه ها با مفهوم امامت و ولایت و به دست آوردن مصادیق واقعی «ماء و بحر»، از روش های توصیفی-تحلیلی و تطبیقی استفاده شده است و با مراجعه به منابع معتبر و بررسی عمیق معنایی آیات و روایات وارده از معصومین علیهم السلام و توجه به اصل و اساس معنای واژه های «ماء» و «بحر» و هم چنین توجه به تفاسیر بزرگان و سیاق و روح کلی آیات قرآن، مشخص می شود که مصداق حقیقی «ماء و بحر» مقام ولایت و امامت معصومین علیهم السلام است که در نگاه شیعه اهمیت ویژه ای دارد و برای رساندن افراد و جامعه به سعادت دنیوی و اخروی، باید به صورت خاص مورد توجه قرار گیرد.

کلیدواژه ها: ماء، بحر، تفسیر تاویلی، مقام ولایت.

(۱) استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم. akbari@quran.ac.ir

(۲) دانشجوی دکتری رشته تفسیر تطبیقی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم. (نویسنده مسئول) mohammadi1993.1372@gmail.com

(۳) کارشناس ارشد دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم. garmaroodi1@gmail.com

۱. مقدمه

مفاهیم امامت و ولایت در اسلام از مباحث کلیدی و بنیادین هستند که ریشه‌های تاریخی آن‌ها به زمان پیامبر اکرم برمی‌گردد. در این دوران، با تعیین ائمه معصومین به عنوان والیان الهی و رهبران جامعه، این مفاهیم به طور رسمی در مبانی دینی تثبیت شدند. از آن زمان تا کنون، امامت و ولایت به عنوان اصول اساسی اسلامی، نقش مهمی در ارتقای اصول دینی و اخلاقی ایفا کرده و همواره مورد توجه و بررسی اندیشمندان اسلامی گرفته‌اند. امامت به معنای رهبری جامعه اسلامی است که از طرف خداوند به شخص معصوم واگذار می‌شود و او به عنوان نماینده الهی، بر تمامی ابعاد زندگی تأثیرگذار است. واژگان مورد بحث نیز به این مفاهیم اشاره داشته و تأکید می‌کند که خواص امت اسلامی باید با عدالت به رهبری و هدایت مردم بپردازند. امام به عنوان شخصی معصوم و برگزیده، با دانش و عدالت و رشد روحی و معنوی بالا، تنها کسی است که می‌تواند راه‌های صحیح و تصمیمات بدون نقص را برای هدایت جامعه و رسیدن به سعادت دنیوی و اخروی ارائه دهد. و تحلیل واژه‌های ماء و بحر در آیات قرآن، با مفاهیم امامت و ولایت و اثبات ائمه معصومین به عنوان نمونه‌های کامل این اصول، به درک عمیق‌تر و بهتر از حقیقت دین اسلام و به ویژه مذهب تشیع کمک می‌کند.

۲. پیشینه تحقیق

در زمینه امامت و ولایت و انطباق برخی آیات قرآن با این مفاهیم، تحقیقات زیادی انجام شده است که هرکدام از زوایای مختلف به این موضوع پرداخته و ائمه معصومین را مصداق کامل آیات معرفی کرده‌اند. برای مثال، محمد جواد اسکندرلو (۱۳۹۶) در مقاله‌ای به بررسی مصداق «السَّابِقُونَ الْأُولُونَ» در آیه ۱۰۰ سوره توبه پرداخته و با استفاده از روایات و شواهد، فضیلت انحصاری اهل بیت را در باب امامت و ولایت اثبات کرده است. همچنین، نقی غیاثی و قدرت‌الله نیازی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای دیگر، با استناد به قرائن و احادیث، تنها ائمه اطهار را مصداق آیه «امت وسط» معرفی کرده‌اند. در مقاله‌ای دیگر، عشریه به مولفه‌های معنایی واژه «متوسمین» در قرآن کریم پرداخته است. و نیز بهارزاده در مقاله‌ای با عنوان «وجوه و مصادیق واژه‌های «ماء» و «سما» در قرآن» به معنای معنوی این دو واژه پرداخته است، و اما در پژوهش حاضر با استعانت از روایات وارده از معصومین علیهم‌السلام و با بررسی تطبیقی تفاسیر و استفاده از مفاهیم مهمی که در آیه ذکر شده و هم‌چنین به کارگیری تأویلات وارده در این مورد، اثبات می‌گردد که بهترین و والاترین مصداق «ماء و بحر» را می‌توان منحصر در امامت و ولایت اهل بیت علیهم‌السلام دانست.

۳. تحلیل معنایی واژگان «ماء» و «بحر»

۳-۱. ماء

واژه «ماء» (با فتح میم) به معنای آب است و در قرآن کریم ۶۳ بار ذکر شده است. به گفته راغب، ریشه اصلی این واژه «موه» است، چرا که جمع آن «امواه» و «میا» آمده و شکل مصغر آن «مویه» است. در این واژه، حرف «هاء» پایانی حذف و «واو» به «الف» تبدیل شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۷۸۴/۱). قرشی نیز همین نظر را تأیید کرده و معنا را به «آب» نسبت داده است (قرشی، ۱۳۷۱: ۳۲۲/۶)، و طریحی نیز بر همین باور است (طریحی، ۱۳۷۵: ۳۶۲/۶) البته برخی دیگر از متخصصان زبان‌شناسی معتقدند که واژه «ماء» از زبان‌های عبری و سریانی وارد شده است و ریشه‌های آن به شکل‌های «می» و «میا» برمی‌گردد که پس از تعریب یا تغییر به همزه تبدیل شده است. این واژه به معنای درخشندگی و نرمی همراه با جریان است. (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۵۴۶/۱۳-۵۴۳). به دلیل کاربرد آن در معنای آب، مفهوم آن به مایعات قابل نوشیدن نیز گسترش یافته است. در تعریف کلی، «ماء» به سیالی نرم و جاری که قابلیت تغییر به اشکال مختلف را دارد اطلاق می‌شود. (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۲۲۰/۱۱). مفسران نیز عموماً واژه «آب» را برای آن به کار می‌برند، اما همگان معتقدند که در همه موارد، آب به معنای ملموس و ترکیب شیمیایی آن نیست. بنابراین، معانی دیگری نظیر سیلاب، ماده سیال، نطفه و خونابه نیز برای آن ذکر شده است.

در قرآن کریم، آیات متعددی به آب پرداخته شده و توجه شگرفی به آن شده است. به عنوان مثال، خداوند فرموده است: «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ» (سوره انبیاء، آیه ۳۰)، یعنی «هر چیز زنده‌ای را از آب آفریدیم» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳۲۴/۱). این آیه نشان‌دهنده اهمیت بسیار بالای این مایع در حیات انسان است و معانی مختلف و متنوع آن در قرآن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در قرآن کریم، واژه «ماء» با توصیف‌های مختلفی آمده است که به کارکردهای مثبت آن اشاره دارد، مانند «مَاءٌ طَهُورًا» (فرقان/۴۸)، که به معنی پاک و طاهر است، «ماء مبارک» (ق/۹)، که به زندگی و رشد افزایی اشاره دارد، و «مَاءٌ غَدَقًا» (جن/۱۶) که به معنی رفع‌کننده عطش است، «مَاءٌ مَعِينٍ» (ملک/۳۰)، به معنای جوشان، در آیات دیگری نیز این واژه ذکر شده است که صفاتی منفی و بی‌ارزش و عذاب‌آور محسوب می‌گردند. از جمله «مَاءٌ مَّهِينٍ» (مرسلات/۲۰) به معنای بی‌ارزش و ناچیز است و عبارت «مَاءٌ دَافِقٍ» (طارق/۶) یعنی آب جهنده، و «مَاءٌ صَدِيدٍ» (ابراهیم/۱۶) به مفهوم آب ویرانگر و دردافزا است. در واقع «ماء» در دو بعد مادی و معنوی در قرآن کریم مطرح شده است: از بُعد مادی، مصادیق آن

شامل آب نوشیدنی، باران و نطفه است؛ و از بُعد معنوی، مصادیق آن شامل حامل عرش الهی که در آیه ۷ سوره هود به آن اشاره شده است، پاداش استقامت در راه حقدار آیه ۱۶ سوره جنذکر گردیده و مایه پالایش از هر نوع وسوسه شیطان و موجب آرامش است که در آیه ۱۱ سوره انفالهم به آن اشاره نموده است. (بهار زاده، ۱۳۸۶: ۵۶). در تفسیر عرفانی و فلسفی، «ماء» به معنای حیات روحانی و نور معنوی نیز تعبیر شده است. مثلاً در تفسیر «المیزان» علامه طباطبایی، آب به عنوان نمادی از علم و دانش و حیات معنوی معرفی می‌شود که انسان را از جهل و نادانی نجات می‌دهد. این تأویل به ویژه در تحلیل‌های عرفانی به عنوان نماد پاکی روح و هدایت الهی مطرح می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۵۲۳).

۲-۳. بحر

بحر در لغت به معنای آب پهناور و دارای وسعت زیاد است (طریحی، ۱۳۷۵: ۲۱۴/۳) همچنین به معنی «الْبَحْرُ: الْمَاءُ الْكَثِيرُ» آمده است. (فیروزآبادی، ۱۴۲۶: ۱/۳۶۷) و از دیدگاه راغب «بحر» به محل پهناوری که پر از آب باشد گفته می‌شود و به سبب وسعت در معنا، به کار گرفته می‌شود، به عنوان مثال به اسبی که تند رو است به سبب وسعت سیرش «فرس البحر» گفته می‌شود. پیامبر اکرم ﷺ بر اسبی سوار شدند و فرمودند: «وَجَدْتُهُ بَحْرًا» و علاوه بر آن به کسی که معلومات زیادی دارد متبحر می‌گویند و همچنین به شتر زمانی که گوش او را می‌شکافتند به سبب وسعت شکاف «بحیره» می‌گفتند. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۱۰۹) واژه بحر و مشتقاتش ۴۱ مرتبه در آیات قرآن به کار رفته است و در قرآن به عنوان نماد عمق و وسعت معرفی شده است. خداوند در آیه ۱۹ سوره الرحمن، می‌فرماید: «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ»، که به تلاقی و تفاوت میان دو دریای شیرین و شور اشاره دارد. این آیه به عنوان نمادی از قدرت و حکمت الهی تلقی می‌شود. این واژه در قرآن کریم در مقابل خشکی به کار رفته است. خداوند متعال می‌فرماید: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ...» (اسراء/۷۰): ما آدمیزادگان را گرامی داشتیم و آنان را در خشکی و دریا [بر مرکب‌های راهوار] حمل کردیم. همچنین خداوند متعال می‌فرماید: «... وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ...» (انعام/۵۹). بحر در قرآن کریم دارای مصداق‌های مختلفی از جمله دریای احمر می‌باشد که برخی معتقدند مراد از واژه بحر در آیات «فَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ اصْرَبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ فَانْفَلَقَ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطَّوْدِ الْعَظِيمِ» (شعراء/۶۳)، (پس ما به موسی وحی کردیم که عصای خود را به دریا (ی نیل) زن، چون زد دریا شکافت و آب هر قطعه دریا مانند کوهی بزرگ بر روی هم قرار گرفت؛ «وَأَتْرَكَ الْبَحْرَ هَوًّا إِنَّهُمْ جُنْدٌ مُّعْرُقُونَ»

(دخان/۲۴)؛ «آن گاه دریا را (همان گونه که بر تو بشکافتیم) آرام و خشک بگذار و بگذر که فرعون و لشکریانش تمام به دریا غرق شوند». (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۱/۴۹۴) و از دیگر مصداق های این واژه، دریای آب شیرین و گواراست که در آیه ﴿وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَهَذَا مِلْحٌ أجاجٌ وَمِنْ كُلِّ تَأْكُلُونَ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُونَ حَلِيَّةً تَلْبَسُونَهَا﴾ (فاطر/۱۲)، (نیستند. این یکی دریایی است که آبش گوارا و شیرین و نوشیدنش خوشگوار است و آن یکی شور و تلخ و از هر دو گوشتی تازه می خورید و وسایل زینتی استخراج کرده و می پوشید) و در آیه ای دیگر می فرماید: ﴿وَهُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَهَذَا مِلْحٌ أجاجٌ وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا وَحِجْرًا مَحْجُورًا﴾ (فرقان/۳) مراد از بحر دریایی است که آب آن پاکیزه و خنک باشد. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۵۵۴) و از جمله موارد دیگری که به دلیل اطناب سخن، از ذکر آنها در این نوشتار صرف نظر می شود.

۴. تبیین مفاهیم ولایت و امامت

در علم منطق، رابطه بین ولایت و امامت به شکل عام و خاص مطلق است؛ به این معنی که برای رسیدن به مقام امامت، لازم است که ولایت در شخص تحقق یابد، اما همه کسانی که به ولایت می رسند، امام نمی شوند. ولایت را می توان از دو زاویه بررسی کرد. آیه ۵۵ سوره مائده، که به آیه ولایت معروف است، به رابطه نزولی میان پروردگار و بندگان اشاره شده است، یعنی خداوند نزدیکی و تدبیر مطلق امور بندگان را به عهده دارد که در آیه ۱۶ سوره ق به آن اشاره شده است که خداوند از رگ گردن به بندگان خود نزدیک تر است. در مقابل، روایت هایی که می گویند «إِنَّ الْمُؤْمِنَ وَوَلِيُّ اللَّهِ»، مؤمن ولی الله است (عکبری، ۱۴۱۳: ۲۸)، به نوعی سیر صعودی رابطه بنده با خالق اشاره دارند، به معنای نزدیکی شدید بنده به خداوند. این نزدیکی و انس به حدی است که هیچ چیزی خارج از این دو در میان نباشد. به همین دلیل، ولایت در لغت به معنای نزدیکی عمیق و ارتباط کامل بین دو چیز تعریف شده است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۸۵) این مفهوم ولایت همان حدیث قدسی است که در آن خداوند می فرماید: «بنده مرا اطاعت کند تا او را به حدی برسانم که قادر به انجام هر چه بخواهد در عالم وجود باشد.» رسیدن به این مقام نیازمند تلاش و زحمت فراوان است، به ویژه در عبودیت و عبادات، تا این فضیلت در قلب ثابت شود و در نهایت به مقام ولایت کلی الهی دست یابد (نوری، ۱۴۰۸: ۱۱/۲۵۸). امامت نیز مقام ویژه ای است که فرد به واسطه آن از جانب خداوند به عنوان واسطه فیض الهی در همه مراتب وجود عمل می کند و امور عالم را مدیریت می کند. امام کسی است که به درجه ای از یقین و

درک عوالم ملکوت رسیده و بر عالم امر الهی تسلط دارد و می‌تواند موجودات را به سمت اهداف عالی‌ه هدایت کند. (حسینی طهرانی، ۱۴۳۳: ۱/۱۴۵).

۵. تفسیر تائویلی «ماء» در قرآن

در این بخش از نوشتار، نمونه‌هایی از تفسیر تائویلی ماء در قرآن کریم بررسی می‌گردد.

۱-۵. مَاءٌ مَّعِينٌ

در آیه شریفه: «قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَّعِينٍ» (سوره ملک، آیه ۳۰)، «خداوند می‌پرسد که اگر آب‌های شما در زمین فرو رود، چه کسی برایتان آب روان و گوارا خواهد آورد؟» این آیه در تفسیرهای مختلف به ولایت و اهل بیت پیامبر ﷺ مرتبط دانسته شده است. علامه طباطبایی معتقد است که این آیه به ولایت علی علیه السلام و دشمنی با او اشاره دارد و این تفسیر بیشتر جنبه تطبیقی دارد تا تفسیر خاص. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۹/۳۶۵). روایات از اهل بیت نیز بر این نکته تأکید دارند که آیه به ظهور حضرت مهدی (عج) و عدل جهانی او اشاره دارد. امام باقر علیه السلام در این باره فرموده‌اند که آیه درباره امامی است که با عدل الهی قیام خواهد کرد و اگر امام پنهان گردد، چه کسی برای شما امامی خواهد بود که اخبار آسمان‌ها و زمین را شرح دهد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۴/۳۵۷). این روایات نشان می‌دهد که ظاهر آیه به آب جاری و حیاتی موجودات زنده مربوط می‌شود، در حالی که باطن آن به وجود امام و علم و عدالت او که مایه حیات جامعه انسانی است، اشاره دارد.

۲-۵. مَاءٌ غَدَقًا

در تفسیر آیه «وَأَنْ لَّوِ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَهُمْ مَاءً غَدَقًا» (فصلت/۳۰)، معانی تائویلی مختلفی ارائه شده است که به ارتباط میان «مَاءٌ غَدَقًا» و ولایت اهل بیت پیامبر ﷺ اشاره دارد. ابوبصیر نقل می‌کند که از امام باقر علیه السلام درباره این آیه پرسید و امام علیه السلام فرمودند: «این آیه به همان راهی اشاره دارد که شما پیروی می‌کنید. منظور از «طَّرِيقَةُ» راه ولایت ائمه علیهم السلام است و «مَاءٌ غَدَقًا» به معنای آب خوشگوار است که به استقامت در این راه تعلق دارد.» سپس امام علیه السلام توضیح دادند که ملائکه در هنگام مرگ و قیامت بر مؤمنان نازل می‌شوند و به آنان بشارت می‌دهند: نترسید و غمگین مباشید و بشارت باد بر شما به بهشتی که به شما وعده داده شده است» (استرآبادی، ۱۴۰۹: ۵۲۴). در روایتی دیگر، حَبَابَةُ وَالبَيْتَةُ از امام باقر علیه السلام پرسید: «ای فرزند رسول خدا! شما در دوران پیش از آفرینش موجودات چه بودید؟» امام علیه السلام پاسخ دادند: «پیش از آفرینش، ما به

صورت نوری در پیشگاه پروردگار بودیم. زمانی که خداوند موجودات را آفرید، ما تسبیح کردیم و خلق نیز تسبیح کردند، ما تهلیل گفتیم و آنها نیز تهلیل کردند، و ما تکبیر گفتیم و آنها نیز تکبیر کردند. این معنای سخن خداوند است که می‌فرماید: «وَأَنْ لَّوِ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَهُمْ مَاءً غَدَقًا؛ که منظور از «طَرِيقَةُ» محبت علی علیه السلام و «مَاءً غَدَقًا» آب فرات (صاف و خوشگوار) است، که همان ولایت آل محمد صلی الله علیه و آله است» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۴/۲۵). روایات دیگر نیز مشابه این تأویل را تایید می‌کنند. امام صادق علیه السلام به تأویل این آیه به علم ائمه علیهم السلام پرداخته و فرموده‌اند که این آیه به معنای آن است که اگر مردم در راه ولایت ائمه علیهم السلام استقامت کنند، دانش و علم ائمه در اختیارشان قرار خواهد گرفت و از آن بهره‌مند خواهند شد (بحرانی، ۱۴۱۵: ۵/۵۰۷). امام رضا علیه السلام نیز فرموده‌اند: «مَاءً كَثْرًا» به معنای «ابوابکم» است که ائمه علیهم السلام به عنوان درهای رحمت الهی عمل می‌کنند. بنابراین، «مَاءً مَعِينٍ» به معنای علم امام است که درهای رحمت الهی را به روی مردم می‌گشاید و آنان را از آن بهره‌مند می‌کند (قمی، ۱۳۶۳: ۲/۳۹۷). این روایات و تأویلات نشان می‌دهند که «مَاءً غَدَقًا» در باطن به معنای ولایت و علم ائمه معصومین و نقش آنان در هدایت و رحمت الهی اشاره دارد، و این مفهوم از آب مادی به معانی معنوی و روحانی مرتبط است.

۶. تفسیر تاویلی «بحر» در قرآن

واژه «الْبَحْرِ» در قرآن به معنای «دریا» است و در برخی آیات به عنوان نمادی از وسعت و عمق علم الهی و نعمت‌های خداوند به کار رفته است (فیومی، ۱۴۱۴: ۱/۳۶). بررسی این واژه در آیاتی از قرآن می‌تواند روشن کند که چگونه به این معنا توجه شده است.

۱-۶. «بحر» در آیه ۵۹ سوره انعام

«وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٌ فِي ظُلْمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ»؛ (و کلیدهای غیب فقط نزد اوست، و کسی آنها را جز او نمی‌داند و به آنچه در خشکی و دریا است، آگاه است، و هیچ برگی نمی‌افتد مگر آنکه آن را می‌داند، و هیچ دانه‌ای در تاریکی‌های زمین و هیچ تر و خشکی نیست مگر آنکه در کتابی روشن [ثبت] است) این آیه به دانش کامل خداوند اشاره دارد که شامل تمامی موجودات و امور است. در اینجا، واژه «الْبَحْرِ» به دلالت بر تمام موجودات و امور در دریاها آمده است، که از آن جمله است شگفتی‌هایی که در دریاها وجود دارد. در روایات آمده است که دریاها و شگفتی‌های آن، نمادی از عمق و وسعت علم الهی است و این مفهوم در مناجات‌ها و دعاها نیز دیده می‌شود،

مانند «يَا مَنْ فِي الْبَحَارِ عَجَائِبُهُ» که به شگفتی‌های خداوند در دریاها اشاره دارد. پیامبر اسلام ﷺ فرموده‌اند: «وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ؛» و اشاره به پنج چیز کرده‌اند که فقط خداوند می‌داند: زمان بارش باران، آنچه رحم‌ها می‌کاهند، عاقبت امر انسان‌ها، زمان مرگ، و زمان قیامت (کراجکی، ۱۳۹۰: ۴۸). حسین بن خالد از امام رضا علیه السلام درباره این آیه پرسید و امام علیه السلام توضیح دادند که واژه‌های «وَرَقَّةٍ»، «حَبَّةٍ»، «رَطْبٍ»، و «يَابِسٍ» به ترتیب به جنین‌های مختلف و مراحل رشد آن‌ها اشاره دارند و «فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ» به معنای ثبت تمامی این امور در نزد امام مبین است (عیاشی، ۱۳۹۵: ۳۶۱/۱)، در تفاسیر مختلف که مورد بررسی قرار گرفته، ذیل عبارت امام مبین اشاره به این نکته شده است که مراد از امام مبین پیامبران و امامان معصوم است که خداوند همه چیز در قرآن را به اهل بیت فرموده است لذا همه آن چیزها را آنها از خود قرآن می‌دانند و نسبت به آن علم و آگاهی دارند.

۲-۶. «بحر» در آیه ۹۷ انعام

«وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ» «و اوست که ستارگان را برای شما قرار داد تا به وسیله آنها در تاریکی‌های خشکی و دریا راه یابید؛ مسلماً ما آیات خود را برای قومی که دانایند بیان کردیم» در این آیه، خداوند به نعمت ستارگان اشاره می‌کند که راهنمایی برای انسان‌ها در شب و در مسیرهای دریایی فراهم می‌آورد. علامه طباطبایی و آیت‌الله مکارم شیرازی توضیح داده‌اند که ستارگان تنها برای راهنمایی در شب خلق نشده‌اند بلکه به معنای وسیع‌تر، شامل راهنمایی‌های الهی در زندگی انسان‌ها نیز هستند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۸۸/۷؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳۶۳/۵) که از جمله آن‌ها اهل بیت علیهم السلام می‌باشند. همچنین در روایتی امام علی علیه السلام فرموده‌اند که اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله مانند ستارگان هستند که هرگاه یکی غروب کند، دیگری طلوع می‌کند (اخطب خوارزم، ۱۳۹۷: ۱۷۸/۴) و نیز امام رضا علیه السلام ستاره‌ها را به پیامبر صلی الله علیه و آله و علامات را به امامان بعد از او تعبیر کرده‌اند (دشتی، ۱۳۹۱: ۱۰۵). و در جایی دیگر از ابن عباس نقل گردیده است که ستاره‌ها در آیه به اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله اشاره دارند (برغانی، ۱۳۷۹: ۲۵۳/۱۳). طبق آنچه ذیل دو آیه از سوره انعام به صورت جداگانه بررسی و بیان گردید در آیه ۵۹ سوره انعام، این واژه به دانش کامل خداوند درباره تمامی امور دنیوی و غیبی، از جمله شگفتی‌های دریاها، دلالت دارد. در آیه ۹۷ همان سوره، به نعمت‌های خداوند و هدایتگری ستارگان در شب و دریا اشاره شده است، که می‌تواند به اهمیت راهنمایی‌های الهی و نقش اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله به عنوان راهنمایان حقیقی نیز اشاره داشته باشد.

۳-۶. «بهر» در آیه ۶۶ سوره اسراء

﴿رَبُّكُمُ الَّذِي يُزْجِي لَكُمُ الْفُلْكَ فِي الْبَحْرِ لِيَتَّبِعُوا مِنْ فَضْلِهِ إِنَّهٗ كَانَ بِكُمْ رَحِيْمًا﴾ (اسراء/ ۶۶)

«پروردگارتان کسی است که کشتی‌ها را در دریا برای شما روان می‌کند تا [با رفتن از اقلیمی به اقلیم دیگر] از رزقش بطلبید؛ زیرا او همواره به شما مهربان است». این آیه به نعمت‌های خداوند و تسهیلاتی که او برای بشر فراهم کرده است، اشاره دارد. استفاده از کشتی‌ها در دریا به عنوان یک نعمت و وسیله برای جستجوی رزق و برکت‌های الهی از نکات اصلی این آیه استعلامه طباطبایی می‌فرماید که واژه «یزجی» به معنای «سوق دادن» یا «راندن» است و در اینجا به معنای حرکت کشتی‌ها در دریا به وسیله بادها و شرایط مناسب اشاره دارد. او توضیح می‌دهد که خداوند با خلق آب به صورت مایع و ایجاد شرایط مناسب، حرکت کشتی‌ها را ممکن ساخته است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۳/۱۵۲). همچنین آیت الله مکارم شیرازی به تفصیل توضیح می‌دهند که حرکت کشتی‌ها در دریا نیاز به چهار عامل اساسی دارد: (۱) آب مناسب برای حرکت کشتی‌ها، (۲) وزن مخصوص مناسب اجسام برای شناوری، (۳) نیروی محرکه‌ای که در گذشته بادها و در حال حاضر بخار بوده است، و (۴) وسیله‌های راه‌یابی مانند ستارگان و نقشه‌ها. این عوامل در کنار یکدیگر امکان استفاده از کشتی‌ها را فراهم کرده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۲/۱۸۹). و طبرسی نیز توضیح می‌دهند که خداوند کشتی‌ها را در دریا به حرکت درمی‌آورد با استفاده از بادهایی که آفریده و شرایطی که آب را مناسب برای حرکت کشتی‌ها کرده است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۶/۶۵۹). علاوه بر اینها، ابن عباس در تفسیر این آیه بیان کرده است که «فضل» در این آیه به پیامبر اسلام ﷺ و «رحمت» به امیرالمؤمنین (علیه السلام) اشاره دارد. به این معنا که برکت و نعمت‌های حاصل از دریا به واسطه پیامبر و اهل بیت (علیهم السلام) به انسان‌ها می‌رسد (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۴/۶۱). در نتیجه باید گفت مفسران و روایات تفسیری تأکید دارند که این آیه به طور خاص به برکت‌ها و رحمت‌های الهی از طریق دریا اشاره دارد و نشان‌دهنده‌ی اهمیت و نقش دریا در زندگی انسان‌ها و دستیابی به رزق است.

۴-۶. «بهر» در آیه ۷۰ سوره اسراء

﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَىٰ كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا﴾

این آیه به کرامت و برتری ویژه‌ای که خداوند به فرزندان آدم داده است، اشاره دارد. یکی از این نعمت‌ها، استفاده از دریا برای حمل و نقل و سفر است، که به انسان‌ها امکان جابه‌جایی و دسترسی به منابع مختلف را می‌دهد. این نعمت‌ها در

کنار دیگر برکات الهی، نشان دهنده‌ی فضل و برتری انسان نسبت به بسیاری از مخلوقات دیگر است) علامه طباطبایی توضیح می‌دهند که واژه «الْبَحْرِ» به معنای دریا و استفاده از آن برای حمل و نقل است. این نعمت به انسان‌ها کمک می‌کند تا به مقصد برسند و از امکانات مختلف بهره‌برداری کنند. او همچنین بر این نکته تأکید دارد که این آیه به منت نهادن خداوند بر بندگانش و اشاره به نعمت‌های او می‌پردازد (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۳/۱۵۵) و مفسران دیگر، انسان را گل سرسبد آفرینش دانسته و به سه نعمت ویژه‌ای که خداوند به انسان داده است اشاره می‌کنند. یکی از این نعمت‌ها، استفاده از دریا برای حمل و نقل و جابه‌جایی است که به انسان‌ها امکان می‌دهد تا به راحتی در اقلیم‌های مختلف سفر کنند و از رزق الهی بهره‌مند شوند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۲/۱۹۶). طبرسی نیز در تفسیر خود به نعمت‌های زیاد انسان و نقش مهم دریا در حمل و نقل اشاره می‌کند. این نعمت‌ها، از جمله استفاده از دریا برای جابه‌جایی، جزء برکات الهی به شمار می‌آید (طبرسی، ۱۳۷۲: ۶/۶۶۱). در روایات تفسیری، تأویل آیه به ولایت اهل بیت علیهم‌السلام نسبت داده شده است. در روایات پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به ولایت اهل بیت علیهم‌السلام به عنوان بزرگ‌ترین نعمت الهی اشاره شده است. بر اساس این روایات، اگر ولایت اهل بیت علیهم‌السلام نبود، هیچ چیز از جمله آدم و حوا و سایر مخلوقات آفریده نمی‌شد. این نعمت به عنوان یکی از برترین نعمت‌های خداوند بر بشر شناخته شده است (حویزی، ۱۴۱۵: ۱/۵۸).

۵-۶. «بحر» در آیه ۶۵ سوره حج

﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَّا فِي الْأَرْضِ وَالْفُلْكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَيُمْسِكُ السَّمَاءَ أَنْ تَقَعَ عَلَى الْأَرْضِ إِلَّا بِإِذْنِهِ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾ «آیا ندانسته‌ای که خدا آنچه را در زمین است و [نیز] کشتی‌ها را که به فرمان او در دریا روانند، برای شما رام و مسخر کرده است؟ و آسمان را نگه می‌دارد که بر زمین نیفتد مگر به اذن او؟ یقیناً خدا به همه مردم رؤوف و مهربان است» در این آیه، خداوند به عظمت قدرت خود و تسخیر نعمت‌های مختلف برای بشر اشاره می‌کند. «الْبَحْرِ» در این آیه به معنای دریا و کشتی‌هاست که به فرمان الهی در دریاها حرکت می‌کنند و برای انسان‌ها فراهم شده‌اند. این آیه بیانگر قدرت و مهربانی خداوند در تسخیر طبیعت و تسهیل استفاده از آن‌ها برای بشر است. مفسران دیدگاه‌های مختلفی بیان نموده‌اند از جمله، علامه طباطبایی این آیه را نشانه‌ای از قدرت مطلق خداوند می‌داند و توضیح می‌دهند که تسخیر آنچه در زمین است و تسخیر کشتی‌ها در دریا نشان دهنده‌ی قدرت و ربوبیت الهی است. او تأکید می‌کند که تسخیر دریا به

معنای توانایی حرکت کشتی‌ها بر روی آب است، که به راحتی انسان‌ها را از جایی به جای دیگر می‌برد (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۴۰۳/۱۴). و آیت الله مکارم بر این نکته تأکید می‌کند که کشتی‌ها به فرمان خدا در دریاها حرکت می‌کنند و این حرکت به طور معجزه‌آسا و با نظم خاصی انجام می‌شود. او بیان می‌کند که این نعمت‌های الهی برای انسان‌ها فراهم شده‌اند تا از آن‌ها بهره‌برداری کنند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۵۹/۱۴). طبرسی نیز در تفسیر خود به تسخیر کشتی‌ها در دریا اشاره کرده و بیان می‌کند که خداوند کشتی‌ها را بر روی دریا برای انسان‌ها رام ساخته است تا از این نعمت بهره‌برداری کنند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۴۹/۷). در روایات تفسیری، تأویل این آیه به وجود اهل بیت علیهم‌السلام نسبت داده شده است. امام سجاد علیه‌السلام در تفسیر این آیه به نقش اهل بیت علیهم‌السلام به عنوان واسطه‌های حفظ و ثبات در جهان اشاره کرده‌اند. ایشان بیان می‌کنند که اهل بیت علیهم‌السلام همانند ستارگان در آسمان، باعث ایمنی و ثبات در زمین هستند و خداوند به واسطه‌ی آن‌ها آسمان را نگه می‌دارد تا بر زمین نیفتد (مجلسی، ۱۴۰۳: ۵/۲۳). پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نیز در روایات خود به اهمیت ولایت اهل بیت علیهم‌السلام اشاره کرده و بیان می‌کند که آن‌ها باعث حفظ زمین از بلاهای مختلف و به وجود آمدن نظم در عالم هستند. این آیه به صورت نمادین به نقش اهل بیت علیهم‌السلام در نگهداری زمین و جلوگیری از بلایا اشاره دارد (حسینی بهارنچی، ۱۳۹۵: ۷۱۸/۹).

۶-۶. «بحر» در آیه ۶۳ سوره نمل

﴿أَمْنَ يَهْدِيكُمْ فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَنْ يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ أَلَمْ يَكُنْ مَعِ اللَّهُ تَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ «آیا آن کسانی که شریک‌های انتخابی شما هستند، بهترند یا کسی که شما را در تاریکی‌های خشکی و دریا راهنمایی می‌کند و کسی که بادها را به عنوان مژده‌ای پیشاپیش رحمتش می‌فرستد؟ آیا معبودی غیر از خدا هست؟ خدا از آنچه برای او شریک قرار می‌دهند، برتر است». در این آیه، خداوند به توحید و یکتایی خود اشاره کرده و نعمت‌های بزرگی را که به بشر داده، یادآوری می‌کند. «الْبَحْرِ» به معنای دریاست و به تاریکی‌های دریا در شب‌ها اشاره دارد که نیازمند هدایت الهی برای عبور از آن است. علامه طباطبایی معتقد است که «ظلمات البرّ و البحر» به تاریکی‌های شب در خشکی و دریا اشاره دارد. ایشان توضیح می‌دهد که «ارسال ریح بشرًا» به معنای فرستادن بادها به عنوان مژده‌ای برای باران رحمت الهی است، که مردم را از آمدن باران باخبر می‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۳۸۴/۱۵). و دیدگاه آیت الله مکارم نیز تأیید می‌کند که «ظلمات البرّ و البحر» به مشکلات و دشواری‌های زندگی در خشکی و دریا اشاره دارد و «ارسال ریح» را

به معنای فرستادن باده‌ها به عنوان بشارت باران می‌دانند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۵۱۸/۱۵). و طبرسی نیز به مشابه دیگر مفسران، تاریکی‌های خشکی و دریا را به مشکلات زندگی و مراد از «ارسال ریح» را بشارت باران رحمت الهی می‌دانند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۳۵/۷). انس بن مالک نقل می‌کند که پس از نزول آیات مربوط به توحید، حضرت علی علیه السلام به شدت شگفت زده شد و پیامبر صلی الله علیه و آله به او فرمود که هیچ مؤمنی با او دشمنی نمی‌کند و منافقی او را دوست نمی‌دارد. این روایت به تأویل آیه در اشاره به حضرت علی علیه السلام به عنوان نجات‌دهنده مسلمانان از مشکلات دنیوی و آخرتی اشاره دارد (بحرانی، ۱۴۱۵: ۲۲۳/۴).

۶-۷. «بحر» در آیه ۴۱ سوره روم

﴿ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾ «در خشکی و دریا به سبب اعمال زشتی که مردم به دست خود مرتکب شدند، فساد و تباهی نمودار شده است تا [خدا کیفر] برخی از آنچه را انجام داده‌اند به آنان بچشانند، باشد که [از گناه و طغیان] برگردند». در این آیه، خداوند به فساد و تباهی که به دلیل اعمال زشت انسان‌ها در خشکی و دریا بوجود آمده، اشاره می‌کند. این فساد ممکن است به فساد اجتماعی، زیست‌محیطی و اخلاقی در سطح جهانی اشاره داشته باشد. علامه طباطبایی به تفسیر عام آیه پرداخته و بیان می‌کند که فساد در خشکی و دریا به معنای فساد در کل زمین است که به اعمال انسان‌ها مربوط می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۹۵/۱۶). آیت الله مکارم شیرازی سرچشمه فساد را به اعمال خود مردم نسبت می‌دهند و این فساد را ناشی از گناهان بشر می‌دانند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۴۵۰/۱۶). طبرسی نیز فساد در خشکی و دریا را به دلیل گناهان مردم دانسته و مقصود از آن را کفر و فسق می‌داند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۴۸۰/۸). فخر رازی هم فساد و تباهی در زمین را به شرک نسبت داده است (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۱۰۴/۲۵). و شیخ طوسینیز به این نکته اشاره می‌کند که اعمال انسان‌ها سبب ایجاد مشکلات و فساد می‌شود (شیخ طوسی، بی تا: ۲۵۶/۸). در روایات تفسیر ذکر شده است که امام صادق علیه السلام به تفسیر مشابهی اشاره کرده و فساد را ناشی از اعمال زشت انسان‌ها دانسته و به دوران سقیفه و مشکلات آن زمان اشاره می‌کند (بحرانی، ۱۴۱۵: ۳۵۱/۴). و در روایات دعا برای ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف نیز به این آیه اشاره شده و فساد اخلاقی در زمین به عنوان زمینه‌ای برای ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف مطرح شده است (محدث نوری، ۱۴۰۸: ۷۴/۵). در واقع مراد از فساد ظاهر، ناملازمات و مصائب عمومی است که قسمتی از زمین را فرا می‌گیرد، مانند زلزله، نابردن باران، قحطی، بیماری‌های

مسری، جنگها و غارت ها. و بالجمله هر چیزی که نظام صالح جاری در عالم را از بین می برد خواه انسان مستقیما در آن حوادث دخالت داشته باشد یا طبیعت عامل آن است اما آن حادثه نتیجه کردار انسان باشد. ظاهر آیه گویای عمومیت این حوادث بوده که اختصاصی به زمان و مکان خاصی ندارد. لذا از مجموعه این آیات یک قاعده کلی بدست می آید و آن این که اگر جامعه انسانی در مسیر فطرت حرکت کند، نعمتها و برکات بر آنها سرازیر می شود اما اگر از این مسیر خارج شوند گرفتار بلایا و مصائب می شوند. صاحب تفسیر «البرهان» در ذیل این آیه شریفه روایتی را نقل می نمایند. در روایتی امام باقر علیه السلام می فرمایند: «ذاك والله حين قالت الأنصار: منا أمير، ومنكم أمير». (بحرانی، ۱۴۱۵: ۳۵۱/۴). آنچه امام در اینجا بیان می نمایند بیان یک مصداق روشن آیه است و لذا آیه مصادیق دیگری نیز دارد. حضرت می فرماید یکی از عوامل روشن ایجاد فساد و گرفتاری در عالم، انحراف بزرگی است که در سقیفه اتفاق افتاد و باعث شد خلافت از مدار خویش منحرف گردد، از این رو تاویل این آیه با مقام ولایت و امامت سازگار و منطبق است.

۸-۶. «بحر» در آیه ۱۰۹ سوره كهف

﴿قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مَدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا﴾ «بگو: اگر دریا برای [نوشتن] کلمات پروردگارم [که مخلوقات او هستند] مرکب شود، پیش از آنکه کلمات پروردگارم پایان یابد، یقیناً دریا پایان می یابد، و اگرچه مانند آن دریا را به کمک بیاوریم» در این آیه، خداوند به عظمت و بیکرانی کلمات و معارف خود اشاره می کند. واژه «البحر» (دریا) در اینجا به عنوان نمادی از وسعت و گستردگی استفاده شده است. این آیه به ما یادآوری می کند که حتی اگر تمام دریاهاى جهان برای نوشتن کلمات خداوند به کار گرفته شوند، باز هم این دریاها قبل از آنکه کلمات خدا به پایان برسند، تمام می شوند. این بیان، به عظمت و بی پایانی علم و سخنان الهی اشاره دارد. در ذیل این آیه مفسران نظرات مختلفی بیان داشته اند از جمله آیت الله طباطبایی به بیان عظمت و بیکرانی کلمات خداوند اشاره کرده و توضیح می دهند که دریاها برای نوشتن این کلمات ناکافی اند و حتی اگر تمامی دریاها به این کار مشغول شوند، باز هم نمی توانند تمامی کلمات خدا را به تصویر کشند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۳۹/۱۸). برخی دیگر از مفسران بر این نکته تأکید می کنند که حتی اگر تمامی قلم ها و دریاها برای نوشتن معانی و حقایق الهی به کار گرفته شوند، هنوز حقایق و اسرار جهان به طور کامل بیان نمی شوند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۶۸/۱۸).

طبرسی نیز توضیح داده است که اگر دریا به عنوان مرکب برای نوشتن کلمات خداوند استفاده شود، پیش از آنکه کلمات خدا به پایان برسند، دریا تمام خواهد شد. او همچنین به این نکته اشاره می‌کند که مقصود از «کلمات خدا»، احکام و مقدرات الهی است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۹/۴۵۵). او به توضیح این مسأله پرداخته که دریا به عنوان آب فراوان و وسیع به کار رفته و اشاره به این دارد که کلمات خداوند از آنچه در توان بشر است، بزرگ‌تر و وسیع‌تر است (شیخ طوسی، بی تا: ۱۰/۲۶۷). امام سجاد علیه السلام در توضیح آیه به معرفت و شناخت عمیق معانی الهی اشاره کرده و فرموده‌اند که حتی اگر همه درختان به عنوان قلم و دریاها به عنوان مرکب به کار گرفته شوند، باز هم کلمات خداوند پایان نمی‌یابد. این بیان به عظمت و گستردگی علم و معرفت الهی اشاره دارد (بحرانی، ۱۴۱۵: ۴/۴۵۱). از جمله مصداق‌هایی که برای کلمات ربی بیان شده است، سنت‌های الهی و ارسال پیامبران است که موجب هدایت و رهبری بشر می‌گردد و یا نعمت‌های الهی که یکی از هزاران نعمت، اهل بیت عصمت و طهارت می‌باشند که بعد از پیامبر وظیفه هدایت و روشن سازی انسان بر عهده داشتند. از مجموع مطالب بیان شده بدست می‌آید که مراد از کلمه تنها لفظ نیست، بلکه منظور همه‌ی موجودات و پدیده‌ها و قوانین جهان هستی و از جمله اهل بیت علیهم السلام است که دلالت بر علم و قدرت پروردگار می‌نمایند.

۹-۶. «بحر» در آیه ۴۰ سوره نور

﴿أَوْ كَلُمَاتٍ فِي بَحْرِ لُجِّي يَعْنِي مَوْجٍ مِنْ فَوْقِهِ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ سَحَابٌ ظُلُمَاتٌ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ إِذَا أَخْرَجَ يَدَهُ لَمْ يَكِدْ يَرَاهَا وَمَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ﴾ [یا اعمالشان] مانند تاریکی‌هایی است در دریایی بسیار عمیق که همواره موجی آن را می‌پوشاند و بالای آن موجی دیگر است و بر فراز آن ابری است، تاریکی‌هایی است برخی بالای برخی دیگر؛ [مبتلای این امواج و تاریکی‌ها] هرگاه دستش را بیرون آورد، بعید است آن را ببیند و کسی که خدا نوری برای او قرار نداده است، برای او هیچ نوری نیست» در این آیه، خداوند کفر و اعمال ناشایست را با توصیف دریا و تاریکی‌های آن مقایسه می‌کند. «بحر» (دریا) در اینجا به عنوان نمادی از عمق و پیچیدگی تاریکی‌های معنوی و کفر به کار رفته است. توصیف امواج و ابرهای تاریک، نشان‌دهنده‌ی عدم وضوح و سرگشتگی در کفر و گناه است. دیدگاه مفسران از جمله علامه طباطبایی این است که توصیف دریا و امواج آن را به عنوان نمادی از وضعیت کافران و اعمالشان توضیح می‌دهند و بیان می‌کنند که این وضعیت به شکلی است که تاریکی‌های متوالی، عمق و پیچیدگی را به تصویر می‌کشد (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۵/

۱۳۲) و آیت الله مکارم شیرازی، به شرح این وضعیت پرداخته و بیان می‌کند که دریاهاى عمیق با امواج و تاریکی‌های عمیق آن، مشابه با تاریکی‌های روحی و معنوی در کفر است که در عمق آن‌ها نور نمی‌تواند نفوذ کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۴/۴۹۱).

به نظر شیخ طبرسی توصیف دریا با امواج و ابرها به عنوان نمایانگر وضعیت پیچیده و تاریک کافران را توضیح می‌دهد و بیان می‌کند که کفر مانند تاریکی‌هایی است که هر کدام بر دیگری افزوده می‌شود (طبرسی، ۱۳۷۲: ۷/۲۳۰). و به باور شیخ طوسی، در این آیه کفر و گناه به صورت لایه‌های تاریکی شبیه به تاریکی‌های دریا، ابر و شب است، که نشان‌دهنده‌ی وضعیت در هم تنیده و پیچیده کافرین است (شیخ طوسی، بی تا: ۷/۴۴۳) در روایتی از امام صادق ذکر شده است که ایشان وضعیت کافران و دشمنان اهل بیت را با دریا و امواج آن مقایسه کرده‌اند. (استرآبادی، ۱۴۰۹: ۳۶۱). طبق بررسی‌های انجام شده و احادیث اهل بیت علیهم‌السلام موج‌های دریا و احوالات آن مصداق کسانی است که از اهل بیت علیهم‌السلام دور شده‌اند و هرچه کفر و عناد آن‌ها بیشتر شود این فاصله و غرق شدن در امواج دنیا و سختی و تاریکی‌ها بیشتر می‌شود، بنابراین اهل بیت علیهم‌السلام نور حقیقی برای روشنایی و راهنمایی انسان در دنیا و برای سعادت مند شدن در آخرت هستند.

۱۰-۶. واژه «البحرین» در آیه ۵۳ سوره فرقان

﴿وَهُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخاً وَحِجْرًا مَحْجُوراً﴾
 «و اوست که دو دریا را به هم آمیخت، این خوش طعم و گوارا و این شور و تلخ است، و میان آن دو مانع و حائل و سدّی نفوذناپذیر و استوار قرار داد» در این آیه، خداوند به توصیف دو نوع آب متفاوت، یکی شیرین و گوارا و دیگری شور و تلخ، می‌پردازد و اشاره به وجود حائلی که این دو را از هم جدا می‌کند، دارد. این تصویر نمادین برای بیان قدرت و تدبیر الهی در خلق و حفظ نظام‌های متفاوت و متمایز به کار رفته است. مفسرانی از جمله آیت الله طباطبایی ذیل این آیه بیان نموده‌اند که این آیه به تمثیل وضعیت مومن و کافر اشاره دارد و معتقدند که «بحرین» به معنای اعمال و ویژگی‌های متفاوت مومن و کافر است، به طوری که یکی گوارا و دیگری شور و تلخ است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۵/۲۲۹). شیخ طوسی به تفسیر آیه به عنوان نمادی از ولایت اهل بیت و نقش آن‌ها در هدایت معنوی پرداخته است، بر این باور است که اهل بیت مانند آب گوارا هستند و دوری از آن‌ها به معنای نوشیدن آب شور و تلخ است (شیخ طوسی، بی تا: ۷/۴۴۳). در روایات تفسیری، عترت پیامبر به عنوان «آب شیرین و گوارا» و دوری از آن‌ها به عنوان «آب شور و تلخ» توصیف شده است. این تطبیق

به معنای اهمیت پیروی از اهل بیت و عترت پیامبر به عنوان منبع هدایت است (دشتی، ۱۳۹۱: خطبه ۷۸). در روایت دیگری از سید رضی که شیخ حر عاملی در کتابش نقل کرده است، پیروی از اهل بیت به عنوان آب شیرین و دوری از آنان به عنوان آب شور و تلخ، به معنای نیاز به پیروی از اهل بیت در جستجوی علم و هدایت است (شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹: ۴۳/۳). بنابراین باید گفت خداوندی که اذن مخلوط شدن دو آب شیرین و شور را که در کنار یکدیگر هستند نمی دهد، هرگز اجازه مخلوط شدن حق که از مصداق های آن اهل بیت پیامبر ﷺ می باشند، با کفر را، که انسان های ستمگر و سرکش در مقابل فرامین الهی و پیام پیامبران و اهل بیت ﷺ را شامل می گردد، نمی دهد.

۱۱-۶. واژه «البحرین» در آیه ۱۹ سوره الرحمن

«مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ»، «اوست که دو دریا را روان ساخته که به هم می رسند، اما میان آن ها برزخی است که به هم تجاوز نمی کنند» این آیه به تصویرسازی از دو نوع دریا، یکی شیرین و دیگری شور، و حائل یا برزخی که میان آن ها قرار دارد، می پردازد. این تصویر به معنای تفکیک و کنترل معجزه آسا در نظام آفرینش اشاره دارد که خداوند بین دو نوع آب متفاوت حائلی قرار داده است تا از اختلاط و تغییر در وضعیت یکدیگر جلوگیری کند. در تفسیر المیزان بیان شده است که دو دریا به معنای دنیای آب های شیرین و شور است. ایشان اشاره می کنند که دریا های شیرین و شور به طور مداوم با یکدیگر در تماس و نزدیکی هستند، ولی حائلی که به طور طبیعی میان آن ها قرار دارد، مانع از اختلاط و تغییر در ویژگی های آب های هر یک از آن ها می شود. این حائل، خود به معنای مخازن زمینی و رگه های آب زیرزمینی است که به حفظ تعادل و نظم در نظام آفرینش کمک می کند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۹۹/۱۹). تفسیر نمونه به جنبه های جغرافیایی و طبیعی دو دریا پرداخته و توضیح می دهند که دریا های شیرین و شور به طور مداوم در حال تعامل هستند، اما همواره حائل طبیعی میان آن ها وجود دارد که از اختلاط جلوگیری می کند. این مسئله به عنوان نشانه ای از قدرت و تدبیر الهی در طبیعت تعبیر می شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۲۴/۲۳) در روایات تفسیری، ابن عباس به تفسیر آیه با اشاره به حضرت علی علیه السلام و حضرت فاطمه (س) پرداخته و آن ها را به عنوان مصادیق «دو دریا» معرفی کرده است. بر اساس این تفسیر، برزخ یا حائل میان آن ها به معنای عدم تجاوز و ظلم در حق یکدیگر است (استر آبادی، ۱۴۰۹: ۶۱۴) امام صادق علیه السلام نیز این آیه را به معنای توصیف روابط میان حضرت علی علیه السلام و حضرت فاطمه (س) تفسیر کرده اند. بر اساس این روایت، حائل میان آن ها به

معنای عدالت و حسن معاشرت بین این دو بزرگوار است و هیچ‌یک از آن‌ها به دیگری ظلم نمی‌کند (حویزی، ۱۴۱۵: ۱۹۱/۵). این آیه به وضوح بر عظمت و فضیلت برجسته امام علی علیه السلام و همسر ایشان، حضرت فاطمه (س)، و همچنین فرزندانشان، امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام، دلالت دارد. در این متن، امام علی علیه السلام و حضرت فاطمه (س) به دو اقیانوس بزرگ تشبیه شده‌اند؛ اقیانوسی که نماد جلال و بزرگی خداوند است و منبعی غنی از برکات و مبدأ دانش‌ها و علوم فراوان می‌باشد. این اقیانوس، نمایانگر ارزش‌های انسانی چون نیک‌خوئی و پاکدامنی است. فرزندان آن دو نیز به جواهرات بی‌نظیری تشبیه می‌شوند که در دل این اقیانوس پرورش یافته و به دنیا عرضه می‌شوند. در این جواهرات، تمامی زیبایی‌ها، دانش و تقوا، فضیلت‌ها و پاکی‌ها نهفته است.

۷. نتیجه

واژه «بحر» در قرآن کریم به‌طور وسیعی به معانی مختلف از جمله دریا، رودهای بزرگ، و اقیانوس اشاره دارد و به‌عنوان نمادی از عظمت و شکوه خلقت، برکت، و نعمت‌های الهی به کار می‌رود. در قرآن، این واژه به‌طور کل ۴۱ بار ذکر شده که از این تعداد، دو بار به صورت جمع (بحار و بحور)، چهار بار به صورت مثنی (البحرین)، و در باقی موارد به صورت مفرد (البحر) آمده است. معنای تفسیری واژه «بحر» در قرآن علاوه بر ابعاد طبیعی، به حوزه‌های معنوی و دینی نیز گسترش می‌یابد. به‌طور خاص، این واژه به مفهوم امام و اهل بیت علیهم السلام، ولایت اهل بیت علیهم السلام، و تمایز بین مومن و کافر نیز اشاره دارد. به‌طور مثال، در تفاسیر روایی و کلامی، «بحر» به‌عنوان نماد عمیق ولایت و مقام اهل بیت علیهم السلام و نیز به‌عنوان تمثیلی برای وسعت علم و دانش امامان معصوم علیهم السلام مورد استفاده قرار گرفته است. در مقابل، واژه «ماء» که زیرمجموعه‌ای از «بحر» است، به‌طور خاص به آب، آب باران، و منابع آبی جاری بر سطح زمین مانند رودخانه‌ها اشاره دارد. این واژه ۶۳ بار در قرآن ذکر شده و در تفاسیر، معانی وسیع‌تری از جمله وسعت و وجوب امام، نیاز مردم به راهنمایی‌های امام، و مفاهیم مرتبط با ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الیه و آخر الزمان به آن نسبت داده شده است. در نهایت، هر دو واژه «بحر» و «ماء» در قرآن کریم به‌طور گسترده‌ای برای توصیف و بیان ابعاد مختلف نعمت‌های الهی و مفاهیم معنوی و دینی و مقام امامت و ولایت به کار رفته و به روشن‌تر کردن مفاهیم عمیق و پیچیده مربوط به خلقت، قدرت الهی، و هدایت دینی که به وسیله اهل بیت عصمت و طهارت ممکن است، کمک می‌کنند.

کتابنامه

* قرآن کریم

- ۱- ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ق) «لسان العرب»، بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
- ۲- ابن عاشور، محمد طاهر، (۱۴۲۰ق) «تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور»، بیروت: مؤسسه تاریخ العربی.
- ۳- اخطب خوارزم، موفق بن احمد، (۱۳۹۷ش) «المناقب آل ابی طالب»، مجمع تقریب مذاهب اسلامی.
- ۴- استرآبادی، شریف الدین علی، (۱۴۰۹ق) «تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة»، محقق: حسین استاد ولی، قم: جماعة المدرسين فی الحوزة العلمية بقم، مؤسسه النشر الإسلامی، چاپ اول.
- ۵- اسکندری، محمد جواد، (۱۳۹۶ش) «بررسی مصداق انحصاری السابقون الاولون در آیه ۱۰ سوره توبه»، نشریه مطالعات تفسیری: ش ۳۲
- ۶- بحرانی، هاشم بن سلیمان، (۱۴۱۵ق)، «البرهان فی تفسیر القرآن»، قم: مؤسسه البعثة، قسم الدراسات الإسلامیة، چاپ اول
- ۷- برغانی، ملا صالح بن آغا محمد برغانی قزوینی حائری، (۱۳۷۹ش) «بحر العرفان و معدن الايمان»، قم: مؤسسه فرهنگي التمهيد..
- ۸- بهارزاده، پروین، (۱۳۸۹ش) «وجوه و مصادیق واژه های «ماء» و «سما» در قرآن» سفینه: سال هفتم تابستان، شماره ۲۷ {ویژه قرآن}.
- ۹- حسینی بهارانچی، سید محمد، (۱۳۹۳ش)، «تفسیر اهل بیت علیهم السلام»، قم: نشر مطیع.
- ۱۰- حسینی طهرانی، سید محمد محسن، (۱۴۳۳ق) «مهر فروزان»، طهران: مکتب وحی، طهران، چاپ اول.
- ۱۱- حویزی، عبدعلی بن جمعه، (۱۴۱۵ق) «تفسیر نور الثقلین»، قم: اسماعیلیان، چاپ چهارم.
- ۱۲- دشتی، محمد، (۱۳۸۶ش) «ترجمه نهج البلاغه»، قم: انتشارات یاسین نور.
- ۱۳- راغب اصفهانی، (۱۴۱۲ق) «المفردات فی غریب القرآن»، تحقیق صفوان عدنان داودی، بیروت: دارالعلم الدار الشامیة، چاپ اول.
- ۱۴- شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق) «إثبات الهداة بالنصوص والمعجزات»، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- ۱۵- شیخ طوسی، محمد بن حسن، (بی تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ۱۶- طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۹۰ق) «المیزان فی تفسیر القرآن»، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، چاپ دوم.
- ۱۷- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ش) «مجمع البیان فی تفسیر القرآن»، تهران: انتشارات ناصر خسرو، چاپ چهارم.
- ۱۸- طریحی، فخرالدین، (۱۳۷۵ش)، «مجمع البحرین»، تحقیق: احمد حسینی اشکوری، تهران: مرتضوی، چاپ دوم.
- ۱۹- عیاشی، محمد بن مسعود، (۱۳۹۵ش) «التفسیر»، انتشارات ذری القربی ج ۱.
- ۲۰- علامه مصطفوی، (۱۳۶۰ش) «التحقیق فی کلمات القرآن الکریم»، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپ سوم.
- ۲۱- عکبری بغدادی، محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید)، (۱۴۱۳ق) «الإختصاص»، قم: انتشارات کنگره جهانی شیخ مفید، چاپ اول.
- ۲۲- عشریه، رحمان، (۱۴۰۲ق) «مؤلفه های معنایی واژه ی «متوسمین» در قرآن کریم با رویکرد تطبیقی به مقام ولایت»، فصلنامه علمی پژوهشی امامت پژوهی، ش ۳۲.
- ۲۳- غیاثی، نقی، نیازی، قدرت الله، (۱۳۹۵ش) «امت وسط از دیدگاه مفسران فریقین» مجله علمی پژوهشی مطالعات تفسیری.
- ۲۴- فخر رازی، محمد بن عمر، (۱۴۲۰ق) «التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)»، بیروت: دار احیاء التراث

- العربی، چاپ سوم.
- ۲۵- فرات بن ابراهیم، (۱۴۱۰ق) «تفسیر فرات الکوفی»، تهران: وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامي. مؤسسة الطبع والنشر.
- ۲۶- قرشی، علی اکبر، (۱۳۷۱ش) «قاموس قرآن»، تهران: دار الکتب الإسلامیہ، چاپ دوم.
- ۲۷- فیومی، احمد بن محمد، (۱۴۱۴ق) «المصباح المنیر»، قم: مؤسسه دار الہجره، چاپ اول.
- ۲۸- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، (۱۴۲۶ق) «القاموس المحيط»، لبنان: مؤسسة الرسالة.
- ۲۹- قمی، علی بن ابراهیم، (۱۳۶۳ش) «تفسیر القمی»، محقق: طیب موسوی جزایری، قم: دار الکتب، چاپ سوم.
- ۳۰- کراچکی، محمد بن علی، (۱۳۹۰ش) «معدن الجواهر و ریاضه الخواطر»، تهران: مکتبه المرتضویہ.
- ۳۱- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴ش) «تفسیر نمونہ»، تهران: دار الکتب الإسلامیہ، چاپ اول.
- ۳۲- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، (۱۴۰۳ق) «بحار الأنوار»، بیروت: دار إحياء التراث العربی، چاپ دوم.
- ۳۳- نباطی عاملی، علی بن محمد، (۱۳۸۳ش) «الصرط المستقیم»، تهران: نشر مرتضوی ج.۱.
- ۳۴- نوری، حسین بن محمد تقی، (۱۴۰۸ق) «مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل»، قم: مؤسسة آل البيت، چاپ اول.
- ۳۵- نوری، حسین (محدث نوری)، (۱۴۰۸ق) «مستدرک الوسائل»، قم: مؤسسه آل البيت علیہم السلام، چاپ اول.

Book Name

• Holy Quran

1. IbnManzur, Muhammad ibnMakram, Lisan al-Arab, Beirut: Dar al-Fikr for Printing, Publishing and Diŝtribution, 1414 AH.
2. IbnAshur, Muhammad Tahir, Tafsir al-Tahrirwa al-Tanwir known as TafsirIbnAshur, Beirut: Arab Hiŝtory Foundation, 1420 AH.
3. AkhtabKhwarazm, Muwaffaqibn Ahmad, Manaqib Al AbiTalib, Assembly of Approximation of Islamic Schools of Thought, 1397 AH.
4. Aŝtarabadi, Interpretation of the Apparent Verses in the Virtues of the Pure Progeny, Edited by: Hussein OŝtaďVali, Qom: Jamaat al-Teachers in the Qom Seminary, Islamic Publishing Foundation, Fiŝt Edition 1409 AH.
5. Iskandarloo, Muhammad Jawad, BarsiMasdaqEnhsari, the fiŝt predecessors in verse 10 of Surah At-Tawbah, Tafsir Readings Bulletin, 32nd Street, Zamiaŝtan1396 A.H.
6. Bahrani, Hashim bin Suleiman, Al-Burhan fi Tafsir Al-Qur'an, Qom Mission Foundation, Department of Islamic Studies, early 1415 BC.
7. Barghani, Mullah Salihbin Agha Muhammad BarghaniQazviniHaeri, The Sea of Knowledge and the Mineral of Faith, Qom, Farhangi Al-Tamheed Foundation, 1379 AH.
8. Baharzadeh, Parvin, Safineh Sal HaftamTabiŝtan, Shamara27 {Wajh Al-Qur'an} Faces and Meanings of "Water" and "Sky" in the Qur'an, 1389.
9. HosseiniBaharanchi, Sayyid Muhammad, TafsirAhl al-Bayt, peace be upon them, published by Muti', Qom 1393.
10. HosseiniTehrani, Sayyid Muhammad Mohsen, MihrForuzan, fiŝt chapter: The Office of Revelation, Tehran, 1433 BC.
11. Hawayzi, Abdul Ali binJumah, TafsirNur al-Thaqalayn, Qom Ismailian, Chaharam1415 BC.
12. Dashti, Muhammad, Translation of Nahj al-Balagha, Qom, YasinNour Publications, 1386.
13. RaghebIsfahani, Al-Mufradat fi Gharib Al-Qur'an, edited by Safwan Adnan Daoudi, Beirut, Dar Al-Ilm, Dar Al-Shamiya, fiŝt chapter, 1412 BC.
14. Sheikh HurrAmeli, Proof of Guidance through Texts and Miracles, Al-Alami Publications Foundation - Beirut, 1409 BC.
15. Sheikh Tusi, Al-Tibyaan fi Tafsir Al-Qur'an, Beirut, Dar Ihya' Al-Arabi Al-Turath, vol. 7, pt.
16. Tabatabai, Muhammad Hussein, Al-Mizan fi Tafsir Al-Qur'an, Beirut: Al-Alami Publications Foundation, Chap Dom: 1390 BC.
17. Tabarsi, Fadl bin Hassan, Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an, Chap Sum: Publications of NasirKhusraw, Tehran, 1372 AH.
18. Tarihi, Fakhr al-Din, Tarihi, Al-Bahrain Complex, edited by: Ahmed HosseiniAshkuri, Tehran Mortazavi, Chapter1375 AH.
19. Ayashi, Muhammad binMasoud, Al-Tafsir, Insha'ratDhu'l-Qirbi, vol. 1, 1395.
20. AllamaMoŝtaďavi, Investigation into the Words of the Holy Qur'an, Tehran, Translation and Publication of a Book, Chapter 1360 AH.

21. Akbari Baghdadi, Muhammad bin Muhammad bin Numan (Mufid Sheikh), Al-Ikhtisas, Chapter One: Publications of KangarehJahani, Mufid Sheikh, Qom, 1413 BC.
22. Ashriyeh, Rahman, a compilation of the meanings of “mutawasmin” in the Holy Qur’an with an application narration with MaqamWilayat, Faslnameh ‘IlmiPazhushi-ImamatPizhouhi, vol. 32, sall1402.
23. Ghayathi, Naqi, Niyazi, Quadratullah, Amat-WasatAzDidgah, Tafsir Two Fariqeen, Ch. 25, 1395.
24. FakhrRazi, Muhammad bin Omar, Al-Tafsir Al-Kabir (Keys to the Unseen), Beirut: Arab Heritage Revival House, Chap Sum: 1420 BC.
25. Furat bin Ibrahim, TafsirFurat al-Kufi, Ministry of Culture and Islamic Guidance. Printing and Publishing Institution, Tehran 1410 BC.
26. Qureshi, Ali Akbar, Dictionary of the Qur’an, Tehran: Dar Al-Kutub Al-Islamiyyah, Chapter 2: 1371 AH.
27. Fayoumi, Ahmed bin Muhammad, Al-Misbah Al-Munir, Qom: Dar Al-Hijra Foundation, first chapter: 1414 BC.
28. Firouzabadi, Muhammad binYaqoub, Al-Qamoos Al-Muhit. Lebanon: Al-Resala Foundation, 1426 BC.
29. Qomi, Ali bin Ibrahim, Tafsir Al-Qumi, edited by: TayyabMousaviJazayeri, Qom Dar Al-Kitab, Chapter: 1363 AH.
30. Karajki, Muhammad bin Ali, The Mineral of Jewels and the Sports of Thoughts, Chapter 1390.
31. MakaremShirazi, Nasser, TafsirNamouneh, Tehran, Islamic Book House, first edition: 1374 AH.
32. Majlesi, Muhammad Baqiribn Muhammad Taqi, Bihar al-Anwar, Beirut: Dar Ihya’ al-Turath al-Arabi, second edition: 1403 AH.
33. NabatiehAmeli, Ali ibn Muhammad, Al-Sirat al-Mustaqaem, Mortazavi Publication, vol. 1, 1383.
34. Nouri, Hussein ibn Muhammad Taqi, Mustadrak al-WasailwaMustanbat al-Masa’il, Qom, Al-Bayt Foundation, first edition 1408 AH.
35. Nouri, Hussein (MuhaddithNouri), Mustadrak al-Wasail, first edition: Al-Bayt Foundation, Qom, 1408 AH.

